

ԱՐԱՄ ՀՐԱԶԻԿԻ ՍԻՄՈՆՅԱՆ
 պարմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
 ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
 Հայագիտական հետազոտությունների
 ինստիտուտի տնօրեն
 Հոդվածը ներկայացվել է 10.08.2020,
 գրախոսվել է 12.08.2020,
 ընդունվել է տպագրության 20.04.2021

ՇՈՒՇԻԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ, ՆՐԱ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԴԸ. ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՍԵՐԸ

2020 թ. մարտի վերջին լրացավ հայկական Շուշիի ավերման, նրա հայ ազգաբնակչության ջարդի 100 տարին:

Հայ ժողովրդի համար XX դարի առաջին երկու տասնամյակները հիրավի դարձան աներևակայելի ողբերգության տարիներ, երբ մենք իրապես կանգնեցինք իսպառ ոչնչացման եզրին: Անվերջանալի ու սոսկալի իրադարձությունների շարանի մի օղակ էր «Կովկասի Փարիզ» անվանված, հայոց տնտեսության ու մշակույթի երևելի կենտրոն Շուշի քաղաքի հայաթափումը:

Շուշին բնակատեղի է եղել անհիշելի ժամանակներից, սակայն որպես մշտական և բազմամարդ գյուղաքաղաք հայտնի է 1752 թվականից, իսկ քաղաքի կարգավիճակ ստացել է Ռուսական կայսրության իշխանությունների կողմից՝ 1840 թվականին: Մինչ այդ Շուշին հայտնի էր որպես պաշտպանական հզոր կառույց՝ շնորհիվ իր քարաշեն բերդի, որը հայկական սղնախների հին պատնեշների վրա կառուցել է Ղարաբաղի Փանահ խանը:

XVIII դարի վերջից Շուշին դարձավ մեր ժողովրդի գոյության անքակտելի մասը: Քաղաքի հայ ազգաբնակչությունն էր, որ համառ ու հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց պարսից Աղա Մուհամեդ խանի 1795 և 1797 թթ. արշավանքներին: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի ժամանակ՝ 1805 թ., Շուշին գրավվեց ռուսական զորքի կողմից: Դրան մեծապես աջակից եղան քաղաքի հայ բնակիչները: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով ամբողջ Արցախը Շուշիի հետ միասին անցավ

Ռուսական կայսրության տիրապետությանը: Սկսվեց քաղաքի վերընթաց շրջանը, և այն աստիճանաբար դարձավ Կովկասի արիեստավորաառևտրական և մշակութային երևելի կենտրոն: Շուշին դեպի իրեն ձգեց ոչ միայն Արցախի, Ջանգեզուրի, Սևանի ավազանի, Նախիջևանի, այլև նույնիսկ հյուսիսային Իրանի բազմաթիվ հայ բնակիչների: Քաղաքը հիմնականում բաղկացած էր հայկական և թուրք-թաթարական թաղերից: Հայկական թաղամասերը, որոնք ավելի մաքուր ու բարեկարգ էին, սկզբնական շրջանում ձևավորվել էին նաև ըստ բնակիչների գաղթած վայրերի և կոչվում էին դրանց անուններով՝ Ագուլեցոց, Ղազանչեցոց, Մեղրեցոց, Թավրիզեցոց թաղեր և այլն: Հետագայում՝ XX դարասկզբին, դրանք ընդլայնվեցին և ստացան հետևյալ անվանումները՝ Գյավուր-Ղալայի, Կազարմայի, Քամու աղացի, Ղամուղի, Հին հանգստարանի, Բաղունց ձորերի:

Հայկական և թուրքական թաղերի սահմանում գտնվում էր հայերի շուկան՝ Մեծ մեյդանը կամ Թոփխանան: Այստեղից մինչև Հին հանգստարանի թաղը, Աղաբեկանց ձորը և Ցածի մեյդանը ձգվում էին Թատրոնի, Ագուլեցոց եկեղեցու ու Փոստի փողոցները, որոնք հասնում էին մինչև թուրքական թաղեր: Սրանք Շուշիի ամենազեղեցիկ և ամենահարուստ փողոցներն էին¹:

1821 թ. տվյալներով Շուշիում 500 տուն հայ բնակիչ էր ապրում²: Ստորև ներկայացնում ենք Շուշի քաղաքի բնակչությունն ըստ տարեթվերի:

Աղյուսակ 1

Շուշի քաղաքի բնակչությունը³

Տարեթիվ	Բնակչության ընդհանուր թվաքանակ	Հայեր	Թուրք-թաթարներ	Այլազգիներ
1875	19945	-	-	-
1880	19945	-	-	-
1884	24552	-	-	-
1897	25881	14420	10778	683
1904	34847	-	-	-
1906	25656	-	-	-
1910	38879	20664	17617	598
1917	42687	-	-	-

դարավերջին Շուշին բնակչության թվաքանակով Այսրկովկասի չորրորդ քաղաքն էր՝ Բաքվից, Թիֆլիսից և Գանձակից հետո:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ քաղաքի տարածքն ու բարեկարգ կարգավիճակը բնորոշող որոշ տվյալներ, որոնք ավելի քան խոսուն են, և ի թիվս Ռուսական կայսրության շատ այլ քաղաքների՝ Շուշին առանձնացնում են որպես ժամանակի ներկայանալի բնակավայրերից մեկը (տե՛ս աղյուսակ 2): Քաղաքի ջրամատա-

¹ Տե՛ս Ա.ԴՕ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), Երևան, 1907, էջ 149, Սիմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Երևան, 2003, էջ 368-369:

² Տե՛ս <http://hy.wikipedia.org/wiki/Շուշի>, էջ 10:

³ Русский календарь на 1875 год, Москва, 1875, с. 103; то же на 1880 год, Москва, 1880, с. 198; то же на 1884 год, Москва, 1884, с. 153; то же на 1906 год, Санкт-Петербург, 1906, с. 124; то же на 1917 год, Петербург, 1916, с. 111; Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 года, том Елисаветпольская губерния в 1904 году, Санкт-Петербург, 1906, орд VII, табл. I, с. 220-221; то же в 1910 году, Санкт-Петербург, 1914, отд. VII, табл. I, с. 891, 914, 915.

կարարումը կատարվում էր և՛ ջրմուղի, և՛ ջրհորների միջոցով, գործում էր կոյուղի, որը քչերից մեկն էր երկրամասում¹:

Աղյուսակ 2

Շուշի քաղաքը²

	1904 թ.	1910 թ.
Բնակելի տարածքը (քառակուսի վերստ) *	3.6	4.0
Բնակելի շինություններ քարից	2742	-
Բնակելի շինություններ այլ նյութերից	241	-
Ընդամենը	2983	4216
Բնակելի տներ թիթեղյա տանիքով **	1191	3406
Բնակելի տներ փայտյա կամ խառը (փայտից և թիթեղից) տանիքով	1289	810
Բնակելի տներ կղմինդրե տանիքով	139	-
Բնակելի տներ հողե տանիքով	364	-
Սալահատակ փողոցներ (վերստ)	100	170
Սալահատակ մայթ (վերստ)	25	-
Հրապարակների թիվը	25	9
Փողոցային կերոսինե լամպերի թիվը	310	-

Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո Շուշին տնտեսական լուրջ վերելք ապրեց: Քաղաքում արագորեն զարգացան արհեստներն ու առևտուրը, հատկապես մետաքսաթելի, գործվածքների, արծաթյա, ոսկյա, փայտե իրերի արտադրությունը, գորգագործությունը և այլն: Երկուստեք առևտրական աշխույժ հարաբերություններ հաստատվեցին Կենտրոնական Ռուսաստանի, Սիբիրի, լեհական նահագների, Միջին Ասիայի, Իրանի, Թուրքիայի, անգամ Չինաստանի և Եվրոպական երկրների հետ: Ռուսական և Եվրոպական կենցաղն արագորեն մուտք էր գործում Շուշիի հայկական թաղամասեր: Քաղաքի նշանավոր շուկայում կարելի էր գնել այնպիսի ապրանքներ, որոնք գործածվում էին Եվրոպայի և Ռուսաստանի ունևոր մարդկանց տներում:

1904 թ. տվյալներով քաղաքում գործում էին 870 արհեստանոց, 3000 արհեստավոր, 2000 առևտրական: 1910 թ. տվյալներով այստեղ կային նաև երկու արդյունաբերական փոքր ձեռնարկություններ՝ 18 բանվորով: Քաղաքն ուներ կրեդիտային մեկ ընկերություն և մի քանի ապահովագրական ընկերությունների ներկայացուցիչներ³: Քաղաքի բյուջեն հիմնականում հավասարակշռված էր և մուտքերի ու ծախսերի մասով կազմում էր 1904 թ. 91.5 հազար ռուբլի, իսկ 1910 թ. թե՛ մեկ և թե՛ մյուս մասով կտրուկ անկում էր ապրել և կազմում էր ընդամենը 49.7 հազար և 48.2 հազար ռուբլի⁴: Բյուջեի անկման պատճառը բացատրվում էր

¹ Sեն Города России в 1904 году, Санкт-Петербург, 1906, отд. VII, табл. III, с. 232, 298:

² Sեն Города России в 1904 году, Санкт-Петербург, 1906, VII отд., табл. II, III, с. 226, 227, 232; Города России в 1910 году, Санкт-Петербург, 1914, VII отд., табл. II, с. 298, 299:

* Աղբյուրում նշված է 396 դեպյատին, որը կազմում է 3,9 քառակուսի վերստ:

** Այս չափանիշով Շուշին Կովկասում երևելի տեղ էր գրավում:

³ Sեն Города России в 1904 году, Санкт-Петербург, 1906, VII отд., табл. XVI, с. 278, таб. XVIII, с. 284; то же в 1910 году, Санкт-Петербург, 1914, отд. VII, табл. XVII, с. 977, табл. XIX, с. 989:

⁴ Sեն Города России в 1904 году, отд. VII, табл. XVIII, с. 291; то же в 1910 году, отд. VII, табл. XIII, с. 1000:

ռուսական առաջին հեղափոխության և հայ-թաթարական ընդհարումների թողած տնտեսական ավերումով, քաղաքի ունևոր-հարկատու հայ բնակչության մի որոշակի մասի՝ Շուշիից հեռանալով կամ սնանկացմամբ: Շուշիի առևտրաարհեստագործական աշխույժ հարաբերությունների արտահայտությունն էին նաև երեք հյուրանոցները, 18 (1910 թ. տվյալներով՝ 34) իջևանատներն ու հասարակական սննդի 94 օբյեկտները¹:

Քաղաքում գործում էին մեկ ուղղափառ, չորս հայ-լուսավորչական եկեղեցիներ, մեկ հայկական վանք, երկու մզկիթ, մուսուլմանական մի քանի աղոթատներ²: Շուշին ուներ մեկ հիվանդանոց, իսկ բնակչության բուժօգնության պատկերը հետևյալն էր.

Աղյուսակ 3³

Բուժօգնության կազմակերպման պատկերը

	1904 թ.	1910 թ.
Հիվանդանոցի մահճակալների թիվը	28	34
Բժիշկներ	8	9
Ատամնաբույժներ	0	3
Մանկաբարձուհիներ	4	3
Բուժակներ	0	4
Այլ բուժանձնակազմ	0	3
Դեղատներ	3	4
Դեղատնային խանութներ	3	2
Հիվանդանոցային մեկ մահճակալի հարաբերակցությունը քաղաքի բնակիչների թվին	1245	1144

XIX դարի 20-ական թվականներից Շուշիի կյանքում տեղի ունեցան մշակութային լուրջ տեղաշարժեր: 1825 թ. Բազելի Ավետարանական ընկերության բողոքական քարոզիչների եռանդուն ջանքերով քաղաքում բացվեց առաջին դպրոցը՝ կից տպարանով, որտեղ տպագրվեց հիմնականում կրոնաբարոյական բովանդակությամբ մեծ թվով գրականություն: Ու թեև դպրոցը և տպարանը 1837 թ. փակվեցին, սակայն «առաջին ծիծեռնակն» իր դերը խաղաց՝ զարկ տալով Շուշիի կրթական գործի զարգացմանը: Բողոքական քարոզիչների գործը շարունակեցին 1831 թ. և 1838 թ. հիմնված ռուսական գավառական, ապա հայկական թեմական ուսումնարանները, որոնք մեծ լումա ունեցան երիտասարդ սերնդի կրթության և դաստիարակության գործում: Ռուսական դպրոցը XIX դարի 70-ական թվականներն վերափոխվեց քաղաքային պետական դպրոցի, իսկ հայկական թեմականը դարձավ ապագա հայ առաջադեմ մտավորականության սկզբնական դարբնոց՝ երկամյա դպրոցից վերածվելով քառամյա հաստատության: Նրա սաներից շատերը հետագայում իրենց ուսումը շարունակեցին ռուսական ու եվրոպական առաջավոր քաղաքների ուսումնական հաստատություններում՝ հա-

¹ Стѣи Города России в 1904 году, отд. VII, табл. VII, с. 248; то же в 1910 году, отд. VII, табл. VII, с. 931:

² Стѣи Города России в 1904 году, отд. VII, табл. XI, с. 263; то же в 1910 году, табл. XII, с. 956:

³ Стѣи Города России в 1904 году, отд. VII, табл. V, с. 242, 243; то же в 1910 году, отд. VII, табл. V, с. 922, 923:

մայրելով հայ ժողովրդի սերուցքը հանդիսացող գործիչների շարքերը:

1864 թվականից հիմնվեց Մարիամյան օրհորդաց վարժարանը, որը, ինչպես և թեմականը, գործեց մինչև Շուշի հայկական քաղաքի ավերումը 1920 թվականին: Մարիամյան դպրոցը ծխական էր: Սակայն հետագայում՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, արդեն Շուշիում կային երկու օրհորդաց միջնակարգ դպրոցներ՝ Մարիամ-Ղուկասյան և Հռիփսիմյան հաստատությունները:

Քաղաքի կրթական գործը նոր որակ ստացավ 1881 թ. ռեալական դպրոցի հիմնադրումով: Եթե մինչ այդ Շուշիի պետական դպրոցները կրթություն էին մատուցում նախագիմնագիայի և գիմնագիայի հումանիտար ծրագրերով, ապա ռեալականը բնագիտատեխնիկական յոթամյա կրթություն էր ապահովում: XIX դարի վերջերից Շուշիում նախագիմնագիայի ծրագրով սկսեց գործել ռուսական օրհորդաց Մարինսկու դպրոցը: Տարբեր տարիների Շուշիում գործել են տարրական-ծխական, այդ թվում՝ կարուծևի երկու մասնավոր դպրոցներ: XIX դարի 90-ական թվականների կեսերին կային երկու պետական, երկամյա և ավելի կրթական ծրագրեր ունեցող վեց մասնավոր դպրոցներ՝ 13 ուսուցիչներով և 785 աշակերտներով (487 տղա ու 298 օրհորդ)¹:

Բացի այդ՝ գոյություն ունեին գրագիտություն սովորեցնող 14 հաստատություններ՝ 524 աշակերտներով, որոնք մեծիմասամբ թուրք-թաթարներ էին²:

Հատկանշական է, որ Շուշիի կրթական հաստատություններից միայն մի քանիսը կարողացան ապահովել շարունակական գործունեություն: Մյուսները կարճ կյանք ունեցան և արագ փակվեցին: Այնուամենայնիվ XX դարասկզբին Շուշիում կրթական գործունեություն իրականացնում էին հետևյալ պետական հաստատությունները:

Աղյուսակ 4³

Կրթական հաստատություն	թվական 1904				թվական 1910			
	ուսուցիչ	աշակ.	այդ թվում		ուսուցիչ	աշակ.	այդ թվում	
			տղա	աղջիկ			տղա	աղջիկ
Արական միջնակարգ ուսումնարան (I)	19	478	-	-	50	658	407	251
Արական միջնակարգ ուսումնարան (II)	-	-	-	-				
Իգական միջնակարգ ուսումնարան	-	-	-	-				
Տարրական ուսումնարան *	46**	1175**	872**	303**	27	972	699	273

¹ Сեն Начальное народное образование в России, т. I, под ред. Г. Фальборка и В. Черноульского, Санкт-Петербург, 1900, табл. II, с. 29, табл. VIII, с. 74, 252:

² Сեն նույն տեղում, табл. LVI, с. 372:

³ Сեն Города России в 1904 году, отд. VII, табл. XV, с. 274, 275; то же в 1910 году, отд. VII, табл. XVI, с. 972, 973:

* 1904 թվականին՝ ինը հաստատություն, 1910 թվականին՝ ութ:

** Ոչ լրիվ տվյալներ են:

Դպրոց-ուսումնարանների մի մասն ուներ գրադարաններ, բացի այդ Շուշիում գործում էին հանրային գրադարան-ընթերցարաններ, որոնք բաց էին բոլոր ցանկացողների համար¹:

Շուշիում տարբեր ժամանակ գործել են դատարաններ, թատրոն, լույս են տեսել մեկուկես տասնյակ* պարբերականներ՝ «Հայկական աշխարհ» թերթը (1874), «Գործ» ամսագիրը (1882-1884), «Կոկոն» թերթը (1895-1896), «Ազգագրական հանդեսի» Ա գիրքը (1896), «Կոունկ» թերթը (1898-1900), «Ղարաբաղ» եռօրյա թերթը (1911-1912), «Աշակերտ» թերթը (1913), «Պայքար» թերթը (1914-1917), «Փայլակ» շաբաթաթերթը (1915-1917), «Ծիածան» ամսագիրը (1916), «Եռանդ» թերթը (1917), «Նեցուկ» թերթը (1917), «Ապառաժ» երկշաբաթաթերթը (1917-1919), «Աշխատանք» թերթը (1917), «Ասպարեզ» թերթը (1917), «Արցախ» շաբաթաթերթը (1919), «Ղարաբաղի սուրհանդակ» թերթը (1919), «Նոր կյանք» թերթը (1919)²: Դրանք մեծ ազդեցություն ունեցան քաղաքի հասարակական կյանքի վրա՝ հայ մտավորականությանը սերմանելով առաջադեմ գաղափարներ, խթանեցին ազգային-ազատագրական շարժման արմատավորումը երիտասարդության շրջանում:

Վերահաս 1905-1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխությունը, ցարիզմի հայահալած, բիրտ ու նենգ քաղաքականությունը, նրա հրահրած հայ-թաթարական ընդհարումները ծանր հարված հասցրին Շուշի քաղաքի տնտեսական ու մշակութային կյանքին՝ անդառնալի կորուստներ պատճառելով հայ բնակչությանը: Առաջադիմության ուղին կամաց-կամաց բռնած շուշեցի հայը կանգնեց ունեցվածքն ու կյանքը կորցնելուն դեմ հանդիման:

Ցարական ինքնակալությանը ընդհանուր առմամբ հաջողվեց Այսրկովկասի որոշ վայրերում (Բաքվի, Երևանի, Ելիզավետպոլի նահանգներ, Կարսի մարզ) բնակչության լայն զանգվածներին մեկուսացնել ռուսական առաջին հեղափոխության պայքարի հորձանուտից: Դրան էր ուղղված, մասնավորապես, թուրք-հայկական ընդհարումներ կազմակերպելու դիվային ծրագիրը, որ հղացավ և իրականացրեց Ռուսաստանի իշխանական վերնախավը: Այդ ընդհարումների ջատագովը նախևառաջ Կովկասի փոխարքա, հայտնի հայատյաց իշխան Գ. Գոլիցինն էր: Իշխանությունների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ ոգևորիչ եղավ թուրքերի համար: Նրանց մեջ այն կարծիքը ստեղծվեց, թե կարելի է անպատիժ կերպով թալանել հայերին և ենթարկել ջարդերի:

Ցարիզմը Կովկասում ամենահեղափոխական տարր համարում էր հայությանը, իսկ կայունության երաշխիք՝ թուրքերին: Ահա թե ինչու հենց վերջիններիս միջոցով էին ցանկանում երկրամասը զերծ պահել համառուսաստանյան հեղափոխական շարժումներից: Դրա համար, Գոլիցինի կարծիքով, պետք էր զինել թուրքերին ընդդեմ հայերի:

¹ Стен Города России в 1904 году, отд. VII, табл. XII, с. 265, тоже в 1910 году, отд. VII, табл. XIII, с. 961:

* Սա վրիպակ պետք է համարել, որովհետև բերված իսկ ցանկում 18 պարբերականի անուն է: Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում երևան ենք հանել շուրջ երեք տասնյակ պարբերականներ, որոնք տարբեր ժամանակամիջոցներում լույս են տեսել Շուշիում (տես **Հարությունյան Մ.**, Արցախի պարբերական մամուլի պատմությունից: Արցախի պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1874-2009 թթ.), Պատմաքննական ներածությամբ, ծանոթագրություններով, մեկնաբանություններով, Ստ., «Դիզակ պլյուս», 2010, էջ 42-52) (**հսմբ.**):

² Տես Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967), Երևան, 1970, էջ 342, Հայ պարբերական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794-1980, Երևան, 1986, էջ 411-449:

Նիկոլայ II-ը և նրա շրջապատը ամբողջությամբ պաշտպանում էին հայակեր կառավարչապետի մտադրությունը: Դիվային ծրագրում ներառվել էին երկրամասի ռուսական իշխանությունները, բանակը, ոստիկանությունն ու ժանդարմերիան, մուսուլման հոգևորականությունը, թուրք խաներն ու բեկերը, թուրք-քրդական խուժանը և, իհարկե, պանիսլամիզմի և թուրքականության փխտով վարակված այսպես կոչված «մտավորականությունը»:

Հայաստյաց ու բարբարոս քաղաքականության զսպանակը արագությամբ սկսեց բացվել: Բաքվի 1905 թ. ջարդերին հետևեցին թուրք-հայկական ընդհարումները Բաքվի, Գանձակի, Երևանի նահանգների քաղաքներում և գյուղերում: Բացառություն չէր նաև Շուշին: Քաղաքի ոստիկանապետ Սախարովը ամեն ինչ անում էր թշնամացնելու Շուշիի հայերին և թուրքերին:

Նրա հակահայ գործունեությունը այնքան բացահայտ ու լկտի դարձավ, որ հայտնի հեղափոխական, ազնիվ ու նվիրված հայրենասեր, գորիսեցի Յապոնացի Սաքոն Ջանգեզուրից անցավ Շուշի և գնդակահարեց հանցագործ ոստիկանապետին ու նրա պրիստավ Շումակևիչին¹: 1905 թ. գարնանն ու ամռանը թուրք-հայկական աղետալի ընդհարումներ տեղի ունեցան Ջանգեզուրում, որոնց կրակը անցավ Շուշի: Սկզբում ընդհարումները սահմանափակ էին և երկուստեք ջանքերով արագորեն մարվում էին: Բայց քաղաքի ռուսական իշխանությունները, զինելով թուրք բնակիչներին, դրդեցին նրանց սադրիչ գործողությունների: Շուշիում ու նրա շրջապատի թուրքական գյուղերում թուրք և քուրդ բեկերի ու ավազակապետների ղեկավարությամբ կազմավորվեցին զինված ջոկատներ, որոնք խնդիր ունեին Գանձակի ու Շուշիի գավառներում հայ բնակչության ջարդ իրականացնել:

Կատաղի մարտեր ընթացան Խաչենում, Առաջաձոր գյուղի մատուցներում, Շուշի-Եվլախ ճանապարհին թալանվեցին ու հոշոտվեցին բազմաթիվ հայեր, և այդ բոլորը՝ իշխանությունների աչքի, առջև հաճախ նրանց թելադրանքով:

Իհարկե, արցախահայությունը հանգիստ նստած չէր սպասում, այլ ՀՅԴ տեղական կոմիտեի և Գանձակի նահանգում հայկական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Խանասորի Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբյան) գլխավորությամբ ակտիվորեն զինվում էր՝ պատրաստվելով օրհասական կռիվ:

Սակայն ցավով պետք է նշել, որ, ի տարբերություն թուրքերի, հայ մեծահարուստները, նամանավանդ Բաքվում և այլ քաղաքներում ապրող ունևոր շուշեցիները զարմանալի անտարբերություն ցուցաբերեցին հայրենի եզերքի ճակատագրի նկատմամբ՝ դժկամությամբ և ոչ բավարար նյութական օգնություն հատկացնելով զենք-զինամթերք հայթայթելու կարևորագույն գործին:

Ինքնապաշտպանության հրամանատարությունը Շուշիի հայկական թաղամասերում ստեղծեց մարտական գործողությունները ղեկավարող օղակներ՝ բանիմաց և զինվորական գործին գիտակ անդամներով: Մի շարք վայրերում կազմակերպվեցին ամրացված պաշտպանական դիրքեր:

Օգոստոսի 7-ի, լույս 8-ի գիշերը անհայտ անձանց կողմից սպանվեց մի թուրք լապտերավաճառ: Դա թուրքերի շրջանում հակահայ հիստերիա առաջացրեց:

¹ Տես «Դրոշակ», 1927, թիվ 10 (163), հոկտեմբեր, էջ 319, «Հայրենիք», 1925, թիվ 1 (37), նոյեմբեր, էջ 34, Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 253:

Սկսվեց երկուստեք մեղադրանքների, այլան-թալանի ու բռնությունների շարան, որը օգոստոսի 16-ին հեշտությամբ վերածվեց կատաղի զինված բախման: Իշխանությունները, այդ թվում՝ զորքը, դիտորդի դերում էին, մինչդեռ աստիճանաբար ավելանում էր երկուստեք զոհերի թիվը: Օգոստոսի 17-ին նոր թափով վերսկսվեց երկուստեք հրաձգությունը: Թուրքերը մեծ թվով կորուստներ ունեցան, մահով ընկան նաև մի շարք անվեհեր հայ մարտիկներ, այդ թվում՝ հայտնի հեղափոխական, շուշեցի Մարգար Ժամհարյանը (Մոսավ)¹:

Օգոստոսի 18-ի վաղ առավոտյան կռիվը նորից թեժացավ: Թուրքերին Ադրամից օգնության էին եկել նոր ուժեր, որոնց հաջողվեց նեղել հայ պաշտպաններին: Սակայն դա երկար չտևեց: Մեր մարտիկները հակագրոհով խուճապի մատնեցին խուժանին: Թուրքերը, տալով բազմաթիվ զոհեր, աճապարանքով նահանջեցին, սակայն հասցրին հրո ճարակ դարձնել հայկական թաղամասերը: Մոխրի վերածվեցին 400-ից ավելի տուն, խանութներ, արհեստանոցներ, պահեստներ, հայկական թատրոնի շենքը, հիվանդանոցը, Մարիամյան դպրոցը և այլն²:

Օգոստոսի 20-ի կեսօրին կռիվը դադարեց: Հայերից սպանվել էր 40, վիրավորվել 68 մարդ, թուրքերի կորուստները շատ ավելին էին: Միայն սպանվածները շուրջ 500-ն էին, իսկ վիրավորները շատ մեծաթիվ էին³: Հայ մարտիկները զենքի ուժով և նախահարձակ գործողություններով կարողացան զսպել նաև Ադրամի շրջանի թուրք հրոսակներին⁴:

Հաղթանակը շոշափելի էր, սակայն Շուշին ավերվել էր, տնտեսապես քայքայվել, ողջ մնացած հայերից շատերը լքել էին քաղաքը, խորացել էին հայերի և թուրքերի միջև թշնամանքն ու անվստահությունը: Շուտով թե՛ քաղաքում և թե՛ գավառի հայկական գյուղերում վրա հասավ սովը: Հայ բնակչության համար ողբերգություն դարձավ նաև այն, որ ռուսական պատժիչ զորքը իր ամբողջ ատելությունը թափեց անմեղ հայ գյուղացու գլխին՝ նրան ենթարկելով ավերի ու կոռուպուտի, շատերին ձերբակալելով ու տեղահանելով հայրենի օջախներից: Եղան բազմաթիվ զոհեր:

Օգտվելով ռուսական կազակական և ոստիկանական ջոկատների անթաքույց աջակցությունից՝ թուրքական խուժանը փակեց Շուշի տանող ճանապարհները, գերեվարեց և սպանեց բազմաթիվ հայերի: Հայատյաց լկտի քաղաքականությամբ հատկապես աչքի ընկավ Գանձակի նահանգի պատժիչ ջոկատների ընդհանուր հրամանատար, երդվյալ հայակեր, գեներալ Գոլոշչայովը:

Սակայն արցախահայությունը չընկրկեց. «...նոր աղետները, տմարդի հարևանի հարձակումները, – հայ ժողովրդի սոցիալական տարբեր խավերին, նրա տարբեր հատվածներին մղեցին համերաշխ գործակցության, ամրապնդվեց ազգային գիտակցությունը, ուժեղացավ միմյանց սատար կանգնելու ձգտումը»⁵:

Թուրք-հայկական ընդհարումների վերջին փուլը սկսվեց 1905 թ. կեսերից և

¹ Այս մասին տես **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 367-371:

² Տես **Լեո**, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 159, **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 372-373:

³ Տես **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 373:

⁴ Տես նույն տեղում, ինչպես նաև «Դրոշակ», 1905, թիվ 13 (166), դեկտեմբեր, էջ 203-204:

⁵ **Սիմոնյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 713:

դարձյալ ընդգրկեց նաև Շուշին: Շուշեցիները, սակայն, այս անգամ ևս հանկարծակիի չեկան: Թուրքերը, որ 1905 թ. օգոստոսին շոշափելի կորուստներ էին կրել, ամենևին խելքի չեկան և նորից նպատակադրվեցին հայաթափ անել քաղաքը: Զինվելու հետ մեկտեղ՝ նրանք դարձյալ դիմեցին քանիցս փորձված մեթոդի՝ ամենուր աղաղակելով, թե հայերը պատրաստվում են իրենցից մաքրել Շուշին: Միաժամանակ նրանք օգտագործեցին հայ ազգաբնակչության համար մշտական պատուհաս դարձած թուրք և քուրդ անասնապահ խուժանի քոչը, որի ուղիներից մեկն անցնում էր Շուշիի մատույցներով: Օգտվելով քոչի ընձեռած հնարավորությունից՝ թուրք զինված բաշիրոզուկները Շուշին մեկուսացրին շրջակա հայկական գյուղերից և պատրաստվեցին ոչնչացնել նրա հայ բնակչությանը: Թուրքերին ոգևորում էր նաև այն հանգամանքը, որ ռուսական իշխանությունները, ինչպես միշտ, դարձյալ նրանց թիկունքում էին և ակտիվ պատժիչ գործողություններ կիրառելով՝ փորձում էին հայտնաբերել ու ձերբակալել ընդհատակում գործող դիմադրական շարժման հայ կազմակերպիչներին, առաջին հերթին ՀՅԴ ներկայացուցիչներին, որոնք ղեկավարում էին Շուշիի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության գործը:

Նախքան Շուշիի վրա գրոհելը թուրքերը հարձակումներ գործեցին քաղաքից կտրված հայկական բնակավայրերի վրա՝ ալան-թալանի ենթարկելով դրանք: Մագապուրծ բնակչությունը լցվեց Շուշի՝ ավելի տագնապալի դարձնելով վիճակը²: Կարծելով, թե հայ բնակչությունը անզեն ու վեհերոտ է և խուսափում է պաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկելուց, 1906 թ. հուլիսի 12-ին Շուշին շրջապատող խուժանը ներսում գտնվող ցեղակիցների հետ միասին (1000-ից ավելի զինված բարբարոս ղոչիներ) դիմեց հարձակման: Սկզբում քաղաքի ռուս զինվորականությունը պաշտպան կանգնեց հայ բնակչությանը, սակայն մեր ռազմիկների կազմակերպած հակահարվածի հաջողությունը տեսնելով՝ փոխեց մտադրությունը և անցավ թուրքերի կողմը: Բայց արդեն ուշ էր: Վերջիվերջո հայ քաջամարտիկները մտան թուրքական թաղամասերը և կրակի մատնեցին դրանք՝ կիրառելով թշնամու որդեգրած միևնույն մարտավարությունը: Ի վերջո հուլիսի 22-ին հրաձգությունը դադարեց, հայերի հաղթանակը կատարյալ էր: Միայն սպանված թուրքերի թիվը 190-ից ավելի էր: Հաղթանակը կոփվեց հայ մարտիկների անձնագոհության, հմտության և կազմակերպվածության շնորհիվ: Շուշին հերոսաբար դիմադրեց և կարողացավ փրկել հայ բնակչությանը զանգվածային թալանից ու կոտորածից³:

Սակայն ավերն ու զոհերը ծանր նստեցին հայության վրա: Շուշիի, Արցախի և ամբողջ հայության համար այս ընդհարումները քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական լուրջ հետևանքներ ունեցան: Հայաթափ եղան բազմաթիվ բնակավայրեր, զոհվեցին բազմաթիվ անմեղ մարդիկ: Անկում ապրեց տնտեսությունը, սաստկացավ սովը հատկապես գյուղական շրջաններում: Առավել ողբերգական դարձավ լեռնային շրջանների հայ բնակչության դրությունը: Ընդհարումները հնարավորություն չտվեցին գյուղական ցանքս կատարելու, չկային սերմնացու, նյութական

¹ Տե՛ս Սիմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Երևան, 2003, էջ 16:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19:

³ Տե՛ս Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 20-25, «Դրոշակ», 1906, թիվ 81 (174), օգոստոս, էջ 115:

այլ միջոցներ: Տեղի ունեցավ անասունների զանգվածային անկում: Քաղաքներում մեծ չափերի հասավ գործազրկությունը, ետընթաց ապրեցին առևտուրն ու արհեստները: Դա հատկապես նկատելի դարձավ հայաշատ քաղաքներում՝ Բաքվում, Գանձակում և իհարկե, Շուշիում: Շատ հայ արհեստավորներ և առևտրականներ թողեցին քաղաքը և գաղթեցին Կովկասի ու Կենտրոնական Ռուսաստանի տարբեր վայրեր, ապա՝ Թավրիզ և Իրանի այլ քաղաքներ: Դադարեց մշակութային ու կրթական օջախների գործունեությունը, դանդաղեց երիտասարդ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործը: Ռուս հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հայությունը սկսեց դիտվել որպես ռուսական միջավայրին խորթ, անհանգիստ ու վտանգավոր տարր, գնալով խորացավ անարդար ու անհիմն կասկածանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ուժեղացավ բռնությունների և հալածանքի ալիքը հայ մտավորականության նկատմամբ: Գործին քիչ օգնեց նաև Կովկասի նոր կառավարչապետ կոմս Վորոնցով-Դաշկովի վարած ավելի մեղմ ու չափավոր քաղաքականությունը: Սակայն ընդհարումների շնորհիվ արթնացավ հայի ազգային գիտակցությունը: Նա սկսեց հասկանալ իր ազգային արժանապատվությունը գեներով պահպանելու արժեքը: Համերաշխության, միասնության գաղափարը սկսեց դիտվել որպես անհրաժեշտություն: Եկեղեցական գույքի բռնագրավումը և այնուհետև թուրք-հայկական ընդհարումները ուժեղացրին ազգային գիտակցությունը: Ամրապնդվեց արևմտահայ-արևելահայ համագործակցությունը¹:

Մի փոքր անդրադառնանք թուրք-հայկական ընդհարումների պատճառներին: Դրանց սկզբից ռուսական և եվրոպական մամուլն ու հասարակական քաղաքական գործիչները նշում էին հայերի և թուրքերի սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները, հանիրավի շեշտում, որ ընդհարումների բուն պատճառը մի կողմից երկրամասի հայ տարրի բարեկեցիկ կյանքով ապրելն ու ունևոր լինելն էր, մյուս կողմից՝ թուրքի աղքատ, հարստահարված լինելը: Այս տեսակետը այնքան էր արմատացել, որ դրան տուրք էին տալիս նաև շատ առաջադեմ գործիչներ և մամուլի օրգաններ, որոնց մեջ քիչ չէին սոցիալ-դեմոկրատական աշխարհայացք ունեցողները:

Սա միանգամայն անարդար մոտեցում էր հետևյալ պատճառով: Նախ Կովկասի ամենահարուստ տարրը հենց թուրք խաները, բեկերն ու աղալարներն էին, որոնք իրենց ձեռքում կենտրոնացրել էին հողային հսկայական տարածքներ, տասնամյակներով ավազակությամբ ու ավարչությամբ զբաղվելով, հատկապես հայ բնակչությանը ավան-թալանի ենթարկելով՝ կուտակել էին հսկայական հարստություն: Այլ բան է, որ այդ անլուր միջոցները «մեռած» էին, վերածված գանձի և տնտեսական հարաբերությունների մեջ դեր չէին խաղում: Նրանցից բացի՝ և՛ Շուշիում, և՛ այլ քաղաքներում ու հատկապես Բաքվում կապիտալիստական տնտեսահարաբերություններում ներգրավված էին ոչ քիչ թվով թուրք գործարարներ, որոնք հաջողությամբ ներդրումներ էին անում, այսպես ասած «պտտեցնում» իրենց գումարները: Ոչ քիչ հարստություն էին կուտակել շատ թուրք քոչվոր անասնապահներ:

¹ Տե՛ս Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 63-65:

Հայերի ունևոր և մրցակցության մեջ ավելի հաջողակ լինելը չէր բուն պատճառը, այլ դրա հետևանքով առաջացած թունոտ այն նախանձը որ պատել էր թուրքին, ներսից կերել նրան և նախաձեռնող, աշխատող ու ստեղծագործ, դատող հային դարձրել աչքի փուշ: Նույն ատելությունը հաճախ համակել էր նաև թուրք բանվորությանը, որի գերակշռող մասը սևագործ էր՝ ի տարբերություն որակյալ հայ բանվորության: Կույր, գազանային ատելության օբյեկտ էր դարձել հայ մտավորականությունը՝ ուսուցիչը, ինժեները, բժիշկը, փաստաբանը, գյուղատնտեսը:

Սրան պետք է ավելացնել նաև թուրքի բարբարոս, ոճրագործ ցեղային հոգեբանությունը, քոչվորի հանցավոր բնագործ, որոնք նրա պատմական զարգացման առանձնահատկությունն էին: Թալանն ու ավազակությունը, «գյավուրին» խռտանգելն ու սպանելը տգետ և խավարամտության մեջ խարխափող թուրքի համար տղամարդկության յուրատեսակ նշան էին, հպարտության առարկա: Թուրքական այսպես կոչված «պոետիկ պատումները» լի էին նմանօրինակ «հերոսությունների» նկարագրություններով: Թուրք-հայկական ընդհարումների պատճառներից են երկու ժողովուրդների քաղաքակրթական հայացքների (քաղաքական, գաղափարական, մշակութային ու կրոնական) առանձնահատկություններն ու տարբերությունները: Թուրքական վերնախավը ձգտում էր գերիշխանության Կովկասում: Այդ նկրտումները աջակցություն էին ստանում Թուրքիայից, ինչ-որ չափով նաև Իրանից ու ռուսական ինքնակալությունից: Առաջին երկու երկրների ցանկություններն ավելի հեռուն էին տարածվում: Նրանք չէին կորցնում կովկասյան թուրքերի միջոցով երկրամասը նորից ձեռք գցելու հույսը: Գործի էր դրվել դրա իրագործման գեները՝ կրոնական անհադուրժողականությունը և այդ հիմքի վրա տարածված պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը, որը լայն արձագանք էր գտել թուրք մոլլաների, հողատերերի, նավթարդյունաբերողների և այսպես կոչված «թուրք մտավորականության» շրջանում: Թուրք-հայկական ընդհարումների գլխավոր պատճառներից էր ցարական ինքնակալության քաղաքականությունը: Կովկասը հնազանդ պահելու, ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցությունը երկրամասում չեզոքացնելու, ազատատենչ հայի երազանքը սպանելու նպատակով ցարիզմը կանգնեց թուրք հետադիմական ու խավարամիտ էթնոսի կողքին՝ կազմակերպելով և ուղղորդելով նրան դեպի հայերի սպանդի իրականացումը: Ինքնակալությունը այդ քայլով փորձեց հայ ազգային-ազատագրական շարժումը արմատից ոչնչացնել, սրել միջհամախմբային հակասությունները: Գործի դնելով ռուս ազգայնական մտավորականության՝ Սուվորինի, Վիտտեի, հետագայում Ստոլիպինի և նրանց գաղափարական զինակիցների ներուժը՝ ցարական իշխանությունները հայ ազգային կուսակցությունները հորջորջեցին ազգայնամոլ ու անջատողական, իսկ հայ ժողովրդին՝ անվստահելի էթնիկ տարր: Բարեբախտաբար ռուս մտավորականության շրջանում գտնվեցին շատերը (Ա. Ամֆիտեատրով, Յու. Վեսելովսկի, Մ. Կովալևսկի և ուրիշներ), որոնք եվրոպացի առաջադեմ բազմաթիվ գործիչների հետ իրենց ձայնը բարձրացրին՝ ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի և նրա ոտնահարված իրավունքների:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը նոր, մինչ այդ չտեսնված ողբերգություն բերեց հայ ժողովրդին: Հայոց պատմության ամենասև էջին՝ Մեծ եղեռնին

հետևեց տագնապներով ու օրհասական կոիվներով լեցուն մի ժամանակաշրջան: Ռուսական ինքնակալության տապալումը նրա լծի տակ գտնվող ժողովուրդների մեջ ազատության ու դեմոկրատական զարգացման հույսեր ներշնչեց: Սակայն, ավանդ, հայ ժողովուրդը նորից կանգնեց ֆիզիկական ոչնչացման եզրին: Յարիգ-մի վերացումից հետո Կովկասը շատ շուտով կրկին վերածվեց ազգամիջյան կոիվների թատերաբեմի: Նորաստեղծ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև ծագեցին տարածքային վեճեր, որոնք մեծապես թուլացրին այդ երկրները, հող նախապատրաստեցին նրանց անկախության վերացման և խորհրդայնացման համար:

Իր կազմավորման հենց առաջին օրվանից Ադրբեջանի հանրապետությունը հայկական անկախ պետության նկատմամբ սկսեց վարել ագրեսիվ, նվաճողական քաղաքականություն: Մշտապես ունենալով Թուրքիայի աջակցությունը, անթաքույց հովանավորվելով Այսրկովկասի անգլիական կառավարչության և բրիտանական զորքերի կողմից՝ Ադրբեջանը պահանջեց իր տարածքներ ճանաչել Նախիջևանը, Արցախն ու Ջանգեզուրը: Սկսվեց հիշյալ հայկական այդ հողերի հայ բնակիչների ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը ադրբեջանական զավթիչների նկրտումների դեմ:

Նորաստեղծ Հայաստանի հանրապետությունը, շրջապատված լինելով թշնամիներով, ըստ էության անկարող էր իրական և արդյունավետ օգնություն ցույց տալ վտանգված երկրամասներին: 1918 և 1919 թվականներին հայերը պաշտպանական հերոսամարտեր մղեցին մասնավորապես Ջանգեզուրում և Արցախում՝ դիմակայելով ադրբեջանական ահագնացող վտանգին: Զորավար Անդրանիկի՝ Ջանգեզուրից հեռանալն ավելի ծանրացրեց հայկական զույգ երկրամասերի դրությունը: 1919 թ. օգոստոսի 12-ին Շոշ գյուղում գումարվեց արցախահայերի 7-րդ համագումարը, որը հենց սկզբից մերժեց Ադրբեջանի կառավարության և անգլիացիների կողմից Արցախի ու Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակված, հայ ժողովրդի ռիսերիմ թշնամի Խոսրով-բեկ Սուլթանովի վերջնագիրը, որով պահանջվում էր 48 ժամվա ընթացքում ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը, հակառակ դեպքում երկրամասը կհպատակեցվի գենքի ուժով: Խուսափելով ազգամիջյան ընդհարումներից, հաշվի առնելով Նախիջևանի կորուստը և ծայրահեղ ծանր վիճակը՝ համագումարը վերջիվերջո օգոստոսի 22-ին որոշեց ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը: Համաձայնագիրը հայերն ընդունեցին մի պայմանով, որ Ադրբեջանն այդուհետ չէր միջամտելու Լեռնային Ղարաբաղի ներքին գործերին¹: Ատելի Սուլթանովը տոնում էր իր հաղթանակը, սակայն բոլորովին ձեռք չէր քաշել Արցախն ու Ջանգեզուրը հայաթափ անելու մտադրությունից: Ավելին, իր նպատակը իրագործելու համար նա ի սպաս դրեց իր տրամադրության տակ եղած բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները:

Ճիշտ է, 1919 թ. նոյեմբերին Գորիսի մատույցներում թուրքական բանակն ու զինված խուժանը խայտառակ պարտություն կրեցին, սակայն Սուլթանովը մնաց անդրդվելի և ետ չկանգնեց Արցախն ու Ջանգեզուրը գենքի ուժով հնազանդեցնելու իր ծրագրերից: Օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը դիտելով լոկ ժամանակ

¹ Տե՛ս «Слово», 28 августа 1919, **Վրացեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 322-323:

շահելու միջոց՝ նշանավոր հայակերը փորձում էր մի կողմից ջլատել հայկական ուժերը, տնտեսական շրջափակման ենթարկել Արցախի բնակավայրերը՝ սովի ու թշվառության մատնելով դրանց բնակիչներին, մյուս կողմից զինում ու վարժեցնում էր իր ձեռքի տակ եղած թուրք և քուրդ բաշիբոզուկներին՝ պատրաստվելով վճռական գոտեմարտի:

1919 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, այնուհետև 1920 թ. սկզբին Ադրբեջանի զինված ուժերն ու թուրքական խուժանը լուրջ պարտություն կրեցին Զանգեզուրում՝ Գարեգին Նժդեհի ղեկավարած ուժերի կողմից: Այս հանգամանքը ոգևորիչ եղավ արցախահայության համար: Սակայն ջախջախիչ պարտությունից զազազած թուրքերը տենդագին պատրաստվեցին զենքով վերջնականապես լուծում տալու խնդրին: Գարնան սկզբին թշնամին Ղարաբաղում և նրա շուրջ կուտակեց 10 հազարից ավելի կանոնավոր զորք, ինչպես նաև քրդական դոչիներից կազմված հեծելազոր: Այդ զորամասերի ընդհանուր հրամանատար էր նշանակվել օսման թուրք Նուրի փաշան, օգնական՝ զորավար Նևրուզովը: Նրանց տրամադրության տակ էին բազմաթիվ թուրք սպաներ¹: Պետք է հատուկ նշել, որ Ադրբեջանը, շնորհիվ զինվորական նախարար Սամեդբեկ Մեհմանդարովի եռանդուն և բանիմաց ջանքերի, կարողացել էր կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծել լավ զինված ու մարտունակ բանակ, որը պատրաստվում էր իրականացնելու Արցախի վերջնական հպատակեցումը: Արցախահայությունը ելավ օրհասական պայքարի: Հայկական փոքրաթիվ ուժերը պատրաստվեցին նախահարձակ ապստամբության: Սարուշեն գյուղում կենտրոնացավ ինքնապաշտպանական ջոկատների շտաբը: Նախապատրաստական աշխատանքները ղեկավարում էին Արսեն Միքայելյանը, զնդապետ Զախար Մեսյանը, Դալի Ղազարը (Միքայել Բաղալյոխյան), Արսեն Հովհաննիսյանը, Ասատուր Ավետիսյանը, Հովակ Ստեփանյանը, կապիտան Մարտիրոսյանցը²:

Նշված ղեկավար գործիչները Երևանի կառավարությունից ու հատկապես Դրոյից ստացել էին խիստ հրահանգ՝ զործել զգույշ և ծածուկ, գաղտնի պահել ապստամբելու իրենց մտադրությունը թուրքերից: Սակայն հայ զինվորական ղեկավարությունը տեղերում սկսեց զործել բացեփբաց, միանգամայն լեզավ և ցուցադրական: Ադրբեջանական կողմին իսկույն պարզ դարձավ, որ հայերը պատրաստվում են զինված ելույթների:

1920 թ. փետրվարի 19-ին Սուլթանովը վերջնագրով դիմեց արցախահայությանը: Այն քննարկելու համար փետրվարի 22-ին Շոշ գյուղում գումարվեց Ղարաբաղի 8-րդ համագումարը, որը կտրուկ մերժեց Սուլթանովի վերջնագիրը և քվեարկեց Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու օգտին: Դրան հակառակ՝ Շոշում հավաքվեց 45-50 պատգամավորներից կազմված մեկ այլ «համագումար», որն ընդունեց վերջնագիրը՝ ճանաչելով Ղարաբաղն իբրև Ադրբեջանի մաս³: Այնուամենայնիվ Սուլթանովը խիստ դժգոհ մնաց արցախցիների որոշումներից՝ կրկնապատկելով իր եռանդը:

¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920:

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թթ. 21-24, Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917-1921 թթ., Երևան, 2017, էջ 429:

³ Տե՛ս Վրացեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 372, Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 2014, էջ 562-563:

Թուրքերը նախ ամրացրին Շուշին և Խանքենդ ավանը, ապա գրավեցին Ասկերանի անցուղին և դրանով իսկ ապահովեցին Ադրբեջանի կապը Շուշիի հետ: Ադրբեջանական նախահարձակների հաջորդ քայլը եղավ այն, որ զորքերը կենտրոնացրին ոչ միայն Ջևանջիրի սահմաններում, Ասկերանում, Խանքենդում, Շուշիում, այլև Կարյազինոյում, Ջաբրայիլում, Ադդամում և այլ վայրերում¹:

1920 թ. մարտի 20-ին Սուլթանովը նոր վերջնագիր ներկայացրեց արցախահայությանը՝ ընդունել Ադրբեջանի վերջնական և համընդհանուր գերիշխանությունը, բայց դարձյալ մերժում ստացավ: Մարտի 21-ին դրությունը կտրուկ լարվեց. Թարթառ ավանում կողոպտվեցին հայերի խանութները, իսկ Մարաղա, Չայլու և Թալիշ գյուղերի սահմաններում թուրքերը սկսեցին քշել ու տանել հայերի նախիրը, ոտնատակ տալ արտերը: Ասկերանի շուրջը և Խանքենդում ադրբեջանական զորքերը նոր բախումների առիթ տվեցին, իսկ Շուշիում Սուլթանովը պահանջեց հայերի զինաթափում: Քաղաքի հայկական մասի սահմաններում թուրքական նորանոր զորքերը դիրքեր գրավեցին, չնայած հայկական մասում վաղուց առկա էին թուրք զորամասեր: Բոլոր քայլերը վկայում էին, որ Ղարաբաղի հարաբերական խաղաղությունն ապրում է իր վերջին ժամերը:

Մարտի 22-ին մուսուլմանների կրոնական տոնն էր՝ բայրամը, որն արագացրեց դեպքերը: Մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը հայերը՝ Դալի Ղազարի (Միքայել Բաղալքյոխյան) գլխավորությամբ, հարձակվեցին Ասկերանի վրա, ջարդեցին թուրքերից և դադստանցիներից բաղկացած ստորաբաժանումը: 50 ասկյարներից փախուստի դիմելով ազատվեցին 15-ը²: Գրավելով Արցախի գլխավոր միջանցքը՝ հայ մարտիկները Շուշին այդպես կտրեցին Ադրբեջանից: Դա սպասվող դեպքերի կանխման փորձ էր: Հայկական ուժերը հարձակվեցին նաև Խանքենդի վրա, որտեղ ևս գտնվում էին թուրքական զորքերը, պաշարեցին այն և կտրեցին Շուշիի հետ նրա կապը ևս: Հարձակում եղավ նաև Թարթառ ավանի վրա³:

Նշված դեպքերն իրենց արձագանքն ունեցան Շուշիում, որտեղ միամիտ հայերը հույսը դրել էին Սուլթանովի՝ քաղաքի հայերին պաշտպանելու ազնիվ խոսքի վրա:

Մարտի 23-ի լուսաբացին քաղաք մտան 35 զինված հայ մարտիկներ և հանդուգն հարձակում գործեցին 600-ից ավելի զինվոր ունեցող թուրքական զորանոցի վրա: Հարձակումը հանդիպեց ուժգին դիմադրության, և դա ազդանշան եղավ, որ թուրքական զորքերը տարբեր ծայրերից միահամուռ հարձակվեն քաղաքի հայկական մասի վրա: Սկսվեց իրարանցում: Հայկական մասում հրդեհ ծագեց, որը շուտով տարածվեց ամենուր: Հայությունը խուճապի մատնվեց, թուլացավ նրա առանց այն էլ անբավարար ինքնապաշտպանությունը, ժողովուրդը ասաբեկված բռնեց փախուստի ճանապարհը:

Շատերը մնացին բոցերի մեջ, իսկ մուսավաթական զինվորները և մուսուլմանական մոլեռանդ ամբոխը անցան ծրագրված ջարդարար գործողությունների ու թալանի: Այդ օրը սպանվեց մի քանի հազար մարդ՝ կանայք, ծերեր և երեխաներ: Բարբարոս զորքի ու խուժանի ձեռքով սրախողխող ընկան հասարակական, քա-

¹ Տե՛ս «Слово», 27 марта 1920, **Վրացեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 372, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 429:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 27, ֆ. 206, ց. 1, գ. 84, թ. 34, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 430:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 84, թ. 34, «Յառաջ», 7 ապրիլի 1920, թիվ 73, Հայաստանի պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 480, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 430:

դաքական, կրոնական, մշակութային բազմաթիվ գործիչներ:

Երկու օրվա ընթացքում Շուշիի հայկական մասը՝ շուրջ 2000 տուն, բազմաթիվ խանութներ և արհեստանոցներ, հրդեհի ճարակ դարձան: Քաղաքում կանգուն մնացին միայն 25 շինություն, այդ թվում՝ թեմական դպրոցը, Բեգլարյանի շքեղ տունը և մի քանի այլ արժեքավոր շենքեր:

Ընտազա մի քանի օրերին մուսավաթականներն ու խուժանը շարունակեցին անսասն լծակալականությունները, բռնություններն ու անպատիժ սպանությունները, Արցախի ազգային խորհուրդը դադարեց գործել: Շուշիում Բեգլարյանի և մյուս չայրված տներում ապաստանած ավելի քան 5000 հոգի՝ կին ու երեխա, գերվեցին և նետվեցին բանտերը: Այս վիճակում Շուշին մնաց երկու շաբաթ: Ոճրագործ Սուլթանովը, գտնվելով մեկուսացած ու պաշարված դրության մեջ, զգուշանում էր կոտորել հայ գերիներին:

Պաշարված, բայց կանգուն էր մնացել նաև Խանքենդը՝ այդտեղ գտնվող թուրք զորքերով, որոնք հրետանու շնորհիվ կարողացան պահել իրենց դիրքը: Հայերը վաղուց քաշվել էին այդտեղից՝

Զանգեզուրից մեծ դժվարությամբ զինյալներ և ռազմամթերք հասցվեց հայկական ուժերին: Բայց հրամանատարությունը և նամանավանդ զանգեզուրյան մարտիկների ղեկավար, գնդապետ Ա. Թարվերդյանը անվճռական ու ապաշնորհ գտնվեցին, որի հետևանքով ավերներն ու կոտորածը շարունակվեցին: Ճիշտ է, Դիզակում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը հաջողության հասան, բայց թուրքերը կարողացան մեծ թափով առաջ շարժվել:

Ամենուրեք շարունակվում էին համառ կռիվները, դրանք մեծ թափ էին ստացել հատկապես Ջևանշիրում և Գանձակի գավառում: Մարտի 24-ին ադրբեջանական զորքերը թուրք խուժանի աջակցությամբ Ջևանշիրի շրջանում (Ինջա գետից սկսած) դիմեցին հարձակման: Հայերը, որ առաջացել էին մինչև Թարթառ ավանը, քաշվեցին Մարաղա, Չայլու և Թալիշ գյուղերը, որոնց շուրջ տեղի ունեցավ համառ կռիվ: Հայերը, խնայելով փամփուշտները, հետզհետե թողեցին Մարաղան, երկու Չայլուները, Մարգուշավանն ու կենտրոնացան Թալիշում:

Ադրբեջանական մեկ այլ զորամաս՝ թնդանոթներով զինված, խուժանի ուղեկցությամբ մարտի 25-ին հարձակվեց Գանձակի գավառի Կարաչինար և Էրքեջ գյուղերի վրա: Այս շրջանի զինված հայերը՝ Տեր-Անանյանի ղեկավարությամբ, դուրս եկան թշնամուն դիմադրելու: Երկու օրվա համառ կռիվից հետո զինամթերքի բացակայության պատճառով հայկական զինված ուժերը ստիպված թողեցին Կարաչինարը, Խարխափուտը, Պարիսը, Էրքեջը, Մանաշիղը և Ներքին Շենը: Մտնելով այդ գյուղերը՝ թուրքերը անլուր չարագործություններ կատարեցին բնակչության նկատմամբ: Ապրիլի 2-ին ընկավ Թալիշը, ավերումի ու ջարդի ենթարկվեցին Գանձակի գավառի գյուղերը՝ Չարդախլուն, Բանանցը, Գետաշենը, Սուլուկը²:

Երկարատև պաշարումից հետո՝ ապրիլի 3-ին, ընկավ Ասկերանի բերդը՝ եգ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թ. 69, 163-164, գ. 423, թ. 9, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 145, «Հառաջ», 12 մայիսի, 1920, **Վրացեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 372-373, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, с. 416, **Գևորգյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 569, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 430-431:

² Տե՛ս **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 434-435:

րափակելով ինքնապաշտպանական կոիվների անհաջողությունը: Ադրբեջանը ցնծության մեջ էր, ամենուր կոչեր էին լսվում. «Ղարաբաղը լիովին մաքրենք գյավուր հայերից»: Բայց թուրք բարբարոսների անհուն ուրախությունը Շուշիի հայաթափումն ու ավերումն էր:

Ապրիլի 6-ին Ադրբեջանի զորքերը արշավով մտան Շուշի: Միաժամանակ պաշարումից ազատվեցին Խանքենդի զորամասը, Շուշիի զորքը և ինքը՝ Սուլթանովը¹: Դրանից հետո նրա և Հաբիբ բեյ Սելիմովի թողտվությամբ սկսվեց Շուշիում կենդանի մնացած անզեն ու անպաշտպան հազարավոր հայերի նկատմամբ բռնությունների, բռնաբարությունների, տանջանքների ու սպանությունների մի եղկելի շարան, որպիսին դժվար է պատկերացնել: Շուշիի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսին և թեմական դպրոցի տեսուչ, նշանավոր բոլշևիկ Ալեքսանդր Ծատուրյանին (Ռուբենի) գլխատեցին և նրանց գլուխները, ի ցույց բոլորի, բարձրացրին ձողերի վրա:

1920 թ. մարտի 23-ից մինչև ապրիլի 6-ը թուրքերը և քրդերը Շուշիում սպանեցին կամ բռնատեղահանեցին գրեթե ամբողջ հայությանը: Քաղաքի 35 հազար բնակիչ ունեցող հայկական թաղամասը ոչնչացվեց, ավերված Շուշիի տերը դարձավ 23 հազար բնակիչ ունեցող թուրքական մասը²: Քաղաքի ճակատագիրը մեկընդմիջտ որոշված էր: Երբեմնի ծաղկուն ու շենշող բնակավայրը վերածվել էր մոխրակույտի: Ղարաբաղի վարչական ու մշակութային կենտրոնի հրդեհումը և ավերումը անդառնալի կորուստ էին տարածաշրջանի ամբողջ հայության և ընդհանրապես հայ մշակույթի համար:

Որո՞նք էին Շուշիի անկման և արցախահայության 1920 թ. սկզբի պարտության պատճառները: Մուսավաթական հրոսակախմբերին հաջողվեց հսկայական ավերներ կատարել Արցախում այն պատճառով, որ հայերն ապստամբել էին իրենց համար աննպաստ պայմաններում առանց լուրջ ու բազմակողմանի նախապատրաստության՝ չունենալով ամուր կարգապահությամբ կանոնավոր զորք, անհրաժեշտ քանակի ռազմամթերք ու զենք: Մարտ-ապրիլյան դեպքերը եկան հաստատելու դեռևս 1920 թ. փետրվարի 2-ին Դիզակի Հարար գյուղում հրավիրված Արցախի ազգային խորհրդի մի քանի անդամների և զինված ջոկատների հրամանատարների խորհրդակցությունում արձանագրված այն կանխատեսումը, թե «Ղարաբաղում եղած սակավաթիվ ռազմամթերքով կռվի դեպքում երեք օր միայն կարող ենք դիմանալ»³:

Այնինչ ռուս, թուրք զեներալների ու սպաների միջոցով Ադրբեջանը կարողացել էր հատկապես 1919 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. մարտ ամիսներին զգալի առա-

¹ Տես Վրացեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 373, Գևորգյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 571, 577, 578, Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 436:

² Տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 417, թթ. 139-140, գ. 563, թ. 67, ֆ. 278, ց. 1, գ. 30, թթ. 1-2, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 27, թ. 55, «Слово», 16 апреля 1920, Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 438:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 606, թ. 30: Համլետ Գևորգյանը, իր արժեքավոր մենագրության մեջ վկայակոչելով Եղիշե Իշխանյանին, Հովակ Ստեփանյանին և դեպքերի ակնատես ու մասնակից այլ զործիչների, իրավացիորեն նշում էր, որ Արցախի ողբերգությունն ու նամանավանդ Շուշիի կործանումը հետևանք էին արցախյան մարտական ջոկատների ղեկավարներ Դալի Ղազարի, Արսեն Միքայելյանի, Զախար Մեայանի, ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանի և նրանց մի շարք գործընկերների հապճեպ կազմակերպած, վատ փոխհամաձայնեցված, չկոադապտված, տաքարյուն ու անմիտ գործողությունների (տես Գևորգյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 565-569):

ջընթաց ունենալ բանակաշինության ուղղությամբ, և այդ գործում անուրանալի էր ռազմական նախարար, գեներալ-մայոր Սամեդբեկ Մեհմանդարովի դերը:

Մուսավաթական «Բակինեց» թերթը, անդրադառնալով բանակի կազմակերպման ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողություններին, գրում էր. «Ադրբեջանը պարտավոր է կենդանության ժամանակ անձեռակերտ հուշարձան կանգնեցնել իր առաջին և անփոփոխ ռազմական նախարար գեներալ Մեհմանդարովի համար: Միայն զինվորական գործի այդպիսի գիտակը կարող է կարճ ժամանակում ոչնչից ստեղծել բանակ, որը պատիվ կբերեր եվրոպական ցանկացած փոքր պետության: ... Իհարկե, ոչ ոքի չի զարմացնում Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների զորքերի օրինակելի վիճակը, որքանով որ վրացիներն ու հայերը ծառայության են անցել ռուսական բանակներում և զինվորական ոգին նրանց մոտ բարձր է: Եվ գեն[երալ] Մեհմանդարովի մեծ աշխատանքը հենց նրանով էլ բարձր է, որ, ի պատիվ մեր կառավարության, պետք է ասել, որ սա միշտ և ամեն ինչում աջակցել է իր ռազմական նախարարին բանակի կառուցման համար՝ նրան տրամադրելով դիկտատորական իրավունքներ և անսահմանափակ վարկեր»¹:

Եվ դա այն դեպքում, երբ Արցախի ու Ջանգեզուրի հայ պաշտպանների համար գենք ու զինամթերք ձեռք բերելը կապված էր անասելի դժվարությունների հետ: Մարտիկներն իրենց ստացած փամփուշտներն օգտագործում էին խիստ խնայողաբար: Հայաստանը չէր կարողանում բավարար քանակությամբ զինամթերք առաքել Ջանգեզուր, իսկ Արցախն ընդհանրապես Երևանից ոչինչ չէր ստանում: Արցախցիների միակ հույսը շարունակում էր մնալ Ջանգեզուրը, որն իր սուղ հնարավորություններից, այնուամենայնիվ, բաժին էր հանում նրանց:

Արցախահայերի պաշտպանական խմբերը ապստամբությանը պատրաստվում էին անկազմակերպ, հախուռն, ոչ ծածուկ, այլ ցուցադրական ձևով, որը չէր կարող վրիպել հակառակորդի ուշադրությունից: Պարտության մեջ իրենց լուրջ մեղքի բաժինն ուներ հայկական ուժերի ղեկավարությունը, որն ակնհայտորեն թերագնահատեց թշնամու ուժերը, լրջորեն չմշակեց ապստամբության ռազմական պլանը, զինվորական պրոֆեսիոնալիզմը փոխարինեց խիզախ, բայց տաքարյուն և անհաշվենկատ գործելակերպով:

Հերթական անգամ իր դերը խաղաց մեր անմիաբան, ոչ միասնական լինելը, հակառակ թշնամու, որը կարողացավ համախմբել իր բոլոր ներքին ուժերը՝ արդյունավետ կերպով իրականացնել հակահայ քարոզչություն, Ադրբեջանի հասարակության լայն խավերին միավորել մի ընդհանուր գաղափարի՝ հայ ժողովրդի և մասնավորապես արցախահայության նկատմամբ ատելության ներքո:

Շուշիի անկումը, նրա հայ բնակչության կոտորածը թողել են ուսանելի պատմական դասեր:

Հայ ազգի գոյությունը և անխաթար զարգացումը ապահովող ամենակարևոր գործոնը մեր եռամիասնությունն է՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Արցախի Հանրապետություն և Սփյուռք: Մեր միաձույլ հասարակությունն է միայն, որ տեր կկանգնի ժողովրդի կյանքին ու պատվին, հայ էթնոսի ամբողջ ներուժը կծառայեցնի այդ կարևորագույն գործին:

¹ «Бакинец», 29 марта 1920.

Մենք դատապարտված ենք ստեղծելու քաղաքականապես, տնտեսապես ու բարոյահոգեբանական տեսակետից միաձույլ և ուժեղ հասարակություն, որը վստահորեն կրնա նա դեմոկրատական առաջընթացի, չորրորդ տեխնոլոգիական հեղափոխության, հայ ազգային գաղափարի վրա խարսխված Հայոց պետականության նպատակների ու իղձերի իրականացման ճանապարհով:

Մեր էթնոսի և պետականությունների գոյատևման երաշխավորողը եղել է, կա ու լինելու է Հայոց հզոր բանակը, որը պետք է գտնվի մեր մշտաբաժնի հոգածության ներքո:

Յուրաքանչյուր հայ մարդու սրբազան պարտքը պետք է դառնա ծննդյան օրվանից սկսած՝ նորելուկ սերնդի կրթության ու դաստիարակության ազնիվ գործը: Մեր երիտասարդությանը մշտապես պետք է ներարկել բարոյական բարձր ոգի, հայրենասիրություն, անհուն նվիրվածություն սեփական ժողովրդին, հայրենի եզերքը պաշտպանելու անկոտրում կամք ու վճռականություն: Յուրաքանչյուրի մեջ անհրաժեշտ է արթնացնել ոգու անհատական բարձր հատկանիշներ, սերմանել ազրեսորի, կեղեքիչի, բարբարոսի դեմ անկոտրում պայքարելու, նրան անպայման պատժելու անսանձ ցանկություն:

Հայ մտավորականությունը մի կողմ պետք է թողնի սեփական, երբեմն-երբեմն ի հայտ եկող երկչոտությունը, պոտենցիալ վտանգների նկատմամբ բարեհոգի վերաբերմունքը, նեղ, եսասիրական բնազդները և լրջորեն ծրագրի ու իրականացնի սեփական պետականությունների և ժողովրդի օրավուր բարոյացող խնդիրների և իրական մարտահրավերների արդյունավետ ու թիրախավորված լուծումը: Մտավորականությունը պետք է գիտակցի, որ մեր նկատմամբ հստակ նպատակադրված քարոզչությունը մեծագույն վտանգ է մեր ազգային անվտանգությանը, և դրա անտեսումը կամ լուրջ չընդունելը ծանր հետևանքներ կարող է ունենալ:

Միջազգային ասպարեզում հետամուտ պետք է լինենք հայի դրական կերպարի անդուլ քարոզին՝ մեր երկու պետականության նկատմամբ դրական կարծիք հաստատելու կարևորագույն նպատակին: Անհրաժեշտ է օգտագործել լրբբիստական յուրաքանչյուր հնարավորություն, հայասեր մթնոլորտ ստեղծելու, մեր անկախության, ազատ զարգացման, արցախահայության խնդիրը հայ ժողովրդի իղձերին համապատասխան լուծելու համար: Այս դժվարին խնդիրները հաջողություն կունենան միայն գրագետ արտաքին քաղաքականություն վարելու ճանապարհով՝ հատկապես գերտերությունների, դեմոկրատական բոլոր ուժերի հետ հարաբերվելիս:

Մեր պետականություններն ու հասարակությունը դժվարին խնդիր ունեն լուծելու: Դա թուրքալեզու երկու հարևանների հետ խաղաղ գոյակցելն է: Հստակ է, որ մեր քաղաքակրթական ճանապարհները տարբեր են, և թուրքի գիշատիչ, կրոնական անհանդուրժողականության ու պանթուրքիստական բնազդները ոչ մի տեղ չեն կորել: Ելնելով թուրք ժողովրդի ցեղային հատկանիշներից՝ Թուրքիան միշտ լինելու է Ադրբեջանի կողքին՝ ընդդեմ Հայաստանի: Մենք՝ հայերս, հստակ պետք է գիտակցենք, որ այս երկու ազգակից ժողովուրդների հետ հարաբերություններում շատ հաճախ քաղաքակրթության մշակված բարոյական նորմերը արժեք չեն ունենում:

Դեռևս Առաջին հանրապետության հռչակման առաջին պահերից և արցախյան ճգնաժամի օրերին Հայաստանի ղեկավարությունը, ցավոք, հետևողականորեն առաջնորդվում էր միջազգային իրավունքի և համընդհանուր բարոյականության սկզբունքներով, մի բան, որ արդարացված չէր, երբ հայությունն իր դիմաց ուներ բարոյականությունից գաղափար չունեցող Տաճկաստան և Ադրբեջան, որոնք հարմար պահի, առանց թույլ անգամ վարանելու ոտնատակ էին տալիս այդ սկզբունքները: Թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում և թե՛ Ջանգեզուրում ու Արցախում, իհարկե, կային գործիչներ, որոնք մշտապես նախազգուշացնում էին նման գործելակերպից բխող վտանգների մասին և առաջարկում գործել այնպես, ինչպես գործում է թշնամին՝ անողոք ու դաժան: Բայց նրանք կառավարական շրջաններում եղանակ չէին ստեղծում: Նման գործելակերպը ծանր նստեց հայության վրա: Օրինակ՝ 1918 թ. վերջերին Գորիսից դեպի Շուշի արշավանքը դադարեցնելու և անգլիացիների ճնշման տակ Ջաբուրի ձորից վերադառնալու մասին Անդրանիկի որոշումը դրա ակնառու ապացույցներից մեկն էր: Գարեգին Նժդեհն էր, որ, Ջանգեզուր գալով, վճռականապես փոխեց թշնամու դեմ կռվելու մարտավարությունը և այստեղ հրապարակ բերեց «ակն ընդ ական» սկզբունքը:

Միանշանակ պետք է գիտակցենք, որ ադրբեջանական պետության հետ հարաբերվելիս քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական բոլոր վիճակներում այս պետությունը Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի նկատմամբ հանդես է գալու տարածքային-նվաճողական հավակնություններով, փորձելու է հագեցնել մեր ունեցվածքին ու մշակութային արժեքներին տեր դառնալու անկոտրում ծառայել:

Ամուր, բարեկամական հարաբերություններ պետք է զարգացնենք հարևան Իրանի հետ: Ամեն ինչ պետք է անենք՝ ապահովելու նրա չեզոք, իսկ լավագույն դեպքում մեզ համար բարենպաստ դիրքորոշումը Արցախի հարցում:

Հայաստանի արդի և ապագա շահերը սերտորեն միահյուսված են Ռուսաստանի շահերին: Հայ ժողովրդի համար ապացուցման կարիք չունի այն ճշմարտությունը, որ դեմոկրատական Ռուսաստանն է մեր միակ ու անփոխարինելի ռազմավարական դաշնակիցը: Բոլոր տեսակի մեծ ու փոքր հակառուսական տրամադրությունները պետք է վճռականորեն և վերջնականապես արմատախիլ արվեն հայ հասարակության միջից:

Ամփոփում

Շուշիի ավերումը, նրա հայ բնակչության ջարդը. պատճառները, հետևանքներն ու պատմական դասերը

Արամ Սիմոնյան

XVIII դարի վերջից Շուշի քաղաքը դարձել է հայ ժողովրդի կյանքի անբաժանելի մասը: Ռուսական կայսրությանը միանալուց հետո Շուշին սկսեց ակտիվորեն զարգանալ և XX դարի սկզբին վերածվեց Կովկասյան տարածաշրջանի խոշոր կենտրոններից մեկի: Առաջին ռուսական հեղափոխության ժամանակ Շուշին վերածվեց ադրբեջանա-հայկական բախումների ասպարեզի: Քաղաքի հայ բնակչությունը ոտքի ելավ պայքարելու իր գոյության նկատմամբ ծայրահեղ ազգայնական և հակահայ ադրբեջանցի հրոսակների ոտնձգությունների դեմ, որոնց հստակորեն աջակցում էին ցարական սատրապները: Չնայած ուժերի անհավասարությանը՝ քաղաքի հայերը կարողացան պաշտպանել իրենց գոյության իրավունքը: Բայց, այնուամենայնիվ, այս արյունալի բախումները և ցարիզմի հակահայկական քաղաքականությունը զգալի բացասական քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հետևանքներ ունեցան Կովկասի հայ բնակչության համար: Դժվար կացությունում է հայտնվել նաև Արցախը, այդ թվում՝ Շուշի քաղաքը: Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Ռուսական կայսրության փլուզումը և Անդրկովկասում անկախ պետությունների ստեղծումը ծայրահեղորեն սրել են ազգամիջյան հարաբերությունները կովկասյան տարածաշրջանում: Իր կազմավորման առաջին օրերից Ադրբեջանի Հանրապետությունը սկսեց վարել կատաղի հակահայկական քաղաքականություն, որն առաջին հերթին սպառնալիք էր ներկայացնում Արցախի և Ջանգեզուրի հայ բնակչության գոյության համար: Այս բարբարոսական, անմարդկային քաղաքականության գագաթնակետը Շուշիի ոչնչացումն էր: 1920 թ. մարտի 23-ից ապրիլի 6-ը ադրբեջանական թուրքերի և Ադրբեջանի Հանրապետության քրդերի զինված կազմավորումները կոտորեցին Շուշիի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությանը: Արցախի վարչական ու մշակութային կենտրոնի անկումն անփոխարինելի կորուստ դարձավ ողջ հայ էթնոսի համար: Շուշիի անկումը և նրա բնակչության ցեղասպանությունը արյունոտ հետք թողեցին մեր հիշողության մեջ և տվեցին պատմության լուրջ դասեր. հայ ազգի գոյության և զարգացման գրավականը Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի և Սփյուռքի (Հայկական Սփյուռք) անխորտակելի միասնությունն է, մենք «դատապարտված ենք» ստեղծելու ուժեղ հասարակություն՝ միավորված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, բարոյական և հոգեբանական առումներով, մեր էթնոսի և երկու հայկական պետությունների գոյության երաշխավորը հայկական բանակն է և կլինի: Միշտ պետք է հիշել, որ բոլոր քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակներում Ադրբեջանը հանդես կգա տարածքային պահանջներով ընդդեմ Հայաստանի և հայ ժողովրդի, հայ ժողովուրդը պետք է ամուր, բարիդրացիական հարաբերություններ զարգացնի Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ և անընդհատ գիտակցի, որ մեր միակ մշտական դաշնակիցը եղել ու կլինի Ռուսաստանի Դաշնությունը:

Հիմնաբառեր. Հայկական Շուշիի ավերում, հայահալած քաղաքականություն, ցարիզմի քաղաքականություն, թուրք-հայկական ընդհարումներ, արցախահայերի պաշտպանական խմբեր, ընդհարումների պատճառներ, պատմական դասեր

Резюме

Разрушение Шуши, погром армянского населения: причины, последствия и уроки истории

Арам Симонян

С конца XVIII века город Шуши стал неотъемлемой частью жизни армянского народа. После вхождения в состав Российской империи Шуши стал активно развиваться и в начале XX века превратился в один из крупных центров Кавказского края. В годы Первой русской революции Шуши превратился в арену азербайджано-армянских столкновений. Армянское население города поднялось на борьбу против посягательств на его существование со стороны крайне националистически и антиармянски настроенных азербайджанских громил, явно поддерживаемых царскими сатрапами. Несмотря на неравенство сил, армяне города смогли отстоять свое право на существование. Но, тем не менее, эти кровавые столкновения и антиармянская политика царизма имели значительные отрицательные политические и социально-экономические последствия для армянского населения Кавказа. Тяжелым оказалось и положение Арцаха, в том числе и Шуши. Первая мировая война, крушение Российской империи и создание независимых государств в Закавказье до крайности обострили межнациональные отношения в Кавказском крае. Азербайджанская республика с первых дней своего образования начала проводить ярую антиармянскую политику, которая в первую очередь представляла угрозу для существования армянского населения Арцаха и Зангезура. Кульминацией этой варварской, бесчеловечной политики стало уничтожение Шуши. С 23-го марта по 6-е апреля 1920 г. вооруженные формирования турок-азери и курдов Азербайджанской республики вырезали почти все армянское население Шуши. Тридцатипяти тысячное армянское население города перестало существовать. Некогда цветущий и лучезарный город и знаменитый очаг армянской культуры превратился в руины. Разгром административного и культурного центра Арцаха стал невосполнимой утратой для всего армянского этноса. Падение Шуши и геноцид его населения оставили кровавый след в нашей памяти и преподали серьезные уроки истории: гарантия существования и развития армянской нации – это нерушимое единство Республики Армения, Арцаха и Спюрка (армянской диаспоры); мы «обречены» на создание сильного общества, сплоченного в политическом, социально-экономическом и нравственно-психологическом отношении; гарантом существования нашего этноса и двух армянских государств является и будет являться Армянская армия; необходимо всегда помнить, что Азербайджан во всех политических, социально-экономических ситуациях в отношении Армении и армянского народа будет выступать с территориальными претензиями; армянский народ должен развивать крепкие, добрососедские отношения с Исламской Республикой Иран и постоянно осознавать, что единственным нашим неизменным союзником является и будет являться Российская Федерация.

Ключевые слова: разрушение армянского Шуши, политика преследования армян, политика царизма, турецко-армянские столкновения, отряды защиты арцахских армян, причины конфликтов, исторические уроки.

Abstract

The destruction of Shushi, the massacre of its Armenian population: reasons, consequences and lessons from history

Aram Simonyan

Since the end of the 18th century the city of Shushi has become an integral part of the life of the Armenian people. After joining the Russian Empire, Shushi began to actively develop and at the beginning of the XX century became one of the major centers of the Caucasus region. During the First Russian Revolution, Shushi turned into an arena of Azerbaijani-Armenian clashes. For the sake of its existence the Armenian population of the city rose up to fight against the encroachments of extreme nationalist and anti-Armenian Azerbaijani bandits, who were openly supported by the satraps of the tsar. Despite the inequality of forces, the Armenians living in the city were able to defend their right to exist. Nevertheless, these bloody clashes and the anti-Armenian policy of tsarism had significant negative political and socio-economic consequences for the Armenian population of the Caucasus. Artsakh, including the city of Shushi, was also in a difficult situation. The First World War, the collapse of the Russian Empire and the creation of independent states in Transcaucasia extremely aggravated interethnic relations in the Caucasus region. From the first days of its formation, the Republic of Azerbaijan began to pursue a fierce anti-Armenian policy, which, first of all, posed a threat to the existence of the Armenian population of Artsakh and Zangezur. The culmination of this barbaric, inhuman policy was the destruction of Shushi. From March 23 to April 6, 1920, the armed formations of the Azeri Turks and the Kurds living in the Azerbaijan Republic massacred almost the entire Armenian population of Shushi. The fall of the administrative and cultural center of Artsakh became an irrevocable loss for the entire Armenian ethnos. The fall of Shushi and the genocide of its population left a bloody trace in our memory and taught serious history lessons: the guarantee of the existence and development of the Armenian nation is the indestructible unity of the Republic of Armenia, the Artsakh and Spyurk (Armenian Diaspora); we are "doomed" to create a politically, socioeconomically, morally and psychologically cohesive and strong society; the guarantee of the existence of our ethnos and the two Armenian states is and will be the Armenian Army; it must always be remembered that in all political, socio-economic situations, Azerbaijan will make territorial claims against Armenia and the Armenian people; the Armenian people should develop strong, good-neighborly relations with the Islamic Republic of Iran and constantly be aware that the Russian Federation is and will be the only reliable ally forever.

Keywords: *the destruction of the Armenian Shushi, the policy of persecution of the Armenians, the policy of tsarism, the Turkish-Armenian clashes, defense groups of the Artsakh Armenians, the causes of conflicts, historical lessons for history*